

ЛЮДСЬКІ ДОЛІ

До 100-річчя від дня народження Олександра Оглоблина

*Ігор Верба
(Київ)*

ДО ВЗАЄМИН ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА З МИХАЙЛОМ ГРУШЕВСЬКИМ (1920-ті рр.)

Ім'я історика і громадського діяча Олександра Петровича Оглоблина (1899–1992) довгий час було під забороною. Ідеологічні догми, які превальювали в наукових і популярних дослідженнях, виблискували на адресу вченого витонченими епітетами на кшталт «український буржуазний націоналіст», «колаборант», «зрадник інтересів українського народу» тощо. Все це перешкоджало як об'єктивному вивченню творчості О.П.Оглоблина, так і з'ясуванню складних обставин його життя. Однак сприятливе становище для розвитку української історіографії, що виникло в останні роки, дало можливість сучасним дослідникам повернути до наукового обігу ім'я ще одного видного гуманітарія.

Народився вчений 24 листопада (6 грудня) 1899 р. у м. Києві. Рідним батьком О.П.Оглоблина був вихованець Університету св. Володимира М.М.Мезько (1870–1938), проте з багатьох причин він виховувався в заможному купецько-міщанському роді Оглоблиних¹. Його названий татко П.І.Оглоблин (1865–1919) змалку страждав глухонімотою² і через це не мав істотного впливу на формування світогляду Олександра Петровича. І рідна мати вченого К.П.Оглоблина, яка походила із знатного українського козацького роду Лашкевичів, також мала подібні вади³. Історичний ґрунт, на якому зростав науковець, охоплював територію стародавнього Києва з його багатовіковими традиціями та Новгород-Сіверщину, де проживала його бабця по лінії матері.

Вже в ранньому дитинстві він захопився книжками, які на все життя стали його основними порадиниками в складних подіях ХХ століття. Закінчивши із золотою медаллю III-ю Київську чоловічу гімназію⁴, восени 1917 р. О.Оглоблин вступив на історико-філологічний факультет Універ-

ситету св. Володимира у Києві. Тут він під керівництвом відомої русо-фільської професури (М.В.Довнар-Запольський, С.Т.Голубев, М.М.Бубнов, П.П.Смирнов та ін.) прослухав скорочений (у зв'язку із бурхливими подіями української революції) курс гуманітарних дисциплін і в 1919 р. почав викладати історію та українознавство в гімназії у Пущі-Водиці.

У 1921 р. О.П.Оглоблина було запрошено до читання лекцій у Вищому інституті народної освіти ім. М.П.Драгоманова (ВІНО) — колишньому Київському університеті. Це була ціла епоха в творчій біографії Олександра Петровича. Майже 20 років (з перервою) віддав вчений цьому вищому навчальному закладові⁵. Тут він сформувався як здібний і талановитий дослідник, лектор і педагог, організатор навчального процесу.

Наукового та громадського розголосу набув заснований ним у 1923 р. на основному факультеті ВІНО Історичний семінар вищого типу (ІСВТ), який до 1926 р. працював під його безпосереднім керівництвом. Ця інституція готувала молоду генерацію викладачів та дослідників для вищих закладів освіти. Серед відвідувачів семінару варто згадати К.Є.Антиповича, Д.Є.Бованенка, М.З.Левченка, сьогодні практично забутих, а тоді знаних дослідників.

Разом із своїми учнями зростає тоді і Олександр Оглоблин. Вже в 1925 р. завдяки своїй енергії та працездатності, вмінно не гаяти час він зміг опублікувати два наукових томи з історії української економіки XVIII–XIX ст.⁶ У 1926 р., після публічного захисту в Одесі однієї з цих праць, що була видана під титулатурою «Очерки истории капиталистической фабрики. Предкапиталистическая фабрика на Украине», йому першому з вітчизняних істориків було присуджено науковий ступінь доктора історії української культури⁷. Це був справжній тріумф для гуманітарія.

20–30-ті роки увійшли в життя О.П.Оглоблина низкою пам'ятних подій, пов'язаних насамперед із дружбою з академіками Д.І.Багалієм та М.Є.Слабченком, чим він пишався до останніх хвилин свого життя. Разом із своїми старшими та заслуженими колегами Олександр Петрович творив так звану «нову революційну школу»⁸.

Діяльність в стінах Всеукраїнської академії наук, з якою він був зв'язаний з 1926 р., дала можливість О.П.Оглоблину видрукувати низку цікавих досліджень, які і сьогодні не втратили своєї наукової вартості. Між ними назвемо «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», «До історії Руїни», «До історії політичної думки на початку XVIII ст.», «Орлик і Петрик» та інші. Ці роботи на зламі 20–30-х років утвердили новий погляд на історичні події XVII–XVIII ст. та, зокрема, на постать гетьмана Івана Мазепи.

На думку О.П.Оглоблина, доба І.Мазепи — це час політичного, економічного та культурного відродження України, що настав після Руїни 2-ої половини XVII ст. Всупереч дореволюційній російській та радянській історіографії вчений вважав Мазепу визначним державцем і дипломатом. Про-

аналізувавши історично-політичні умови, в яких опинилася Україна на початку XVIII ст., О.П.Оглоблін дійшов висновку, що І.Мазепа продовжував плани Б.Хмельницького щодо визволення українських земель від російського поневолення, однак його доктрина другої Хмельниччини не зреалізувалась. З іншого боку, І.Мазепа зумів сприяти піднесенню українського господарства і культури, зберегти ці головні атрибути української державності та національної самобутності.

Сьогодні ці міркування вченого вже стали хрестоматійними і прийняті переважною більшістю як закордонних, так і вітчизняних дослідників⁹.

У 1929 р., за згодою академіка Д.І.Багалія, О.П.Оглоблина було призначено керівником Комісії з вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. у зв'язку з історією революційної боротьби (КВСЕІУ).

Д.І.Багалій, рекомендуючи нового керівника КВСЕІУ Президії ВУАН, охарактеризував його як «одного з найвидатніших істориків нашого часу»¹⁰. КВСЕІУ об'єднала в своїх лавах високопрофесійних і працелюбних науковців: Н.Д.Полонську-Василенко (вона була вченим секретарем комісії), К.Є.Антиповича, О.Д.Багалій-Татаринову, Г.Є.Жураківського, В.О.Романовського, М.М.Ткаченка, Л.О.Окиншевича та інших¹¹.

Як відомо, 30-ті роки увійшли в життя українського суспільства тотальним наступом реакції на всі сфери буття. В науці і культурі запанував сталінізм. З ВУАН «вичищалися» десятки співробітників, в тому числі й історики. У справі «Спілки визволення України» потрапили за ґрати академіки С.О.Єфремов, М.Є.Слабченко, професор О.Ю.Гермайзе. На «почесне заслання» до Москви був депортований М.С.Грушевський. Розгрому зазнало чимало наукових шкіл.

Потрапив під репресії і О.П.Оглоблін. Вже наприкінці 1930 р. органи держбезпеки заарештували його, однак сфабрикувати кримінальну справу на нього їм не вдалося і на початку 1931 р. дослідника звільнили¹². Почався тривалий період утисків та гонінь. Їх вінцем стала триденна дискусія (26–28 травня 1931 р.) щодо його наукових праць. Проведення дис-

Олександр Петрович Оглоблін
Середина 1930-х рр.

кусії в стінах колишнього Київського університету організувала київська філія Українського товариства істориків-марксистів. Деякі недавні колеги і учні Оглоблина вилили на нього відро ідеологічного бруду. Зокрема, робилися закиди щодо його відриву від «марксистської науки». Опоненти звинувачували дослідника в «буржуазному репродукуванні схеми історії України». Категоричним був і зроблений ними висновок — вченому не місце серед дослідників-гуманітаріїв¹³.

Відтоді різко посилювався громадський дискомфорт О.П.Оглоблина. У травні 1931 р. на засіданні КВСЄІУ він навіть змушений був засудити свої наукові праці періоду 1920–1925 рр., зазначивши при цьому, що на них значною мірою позначилися теорії економізму і тому виникла недооцінка класової боротьби в Україні. Щоб виправити цю ситуацію, науковець пообіцяв написати працю методологічного характеру на тему «Методологія історії фабрики на Україні»¹⁴.

«Самовикривав» він себе і на сесії ВУАН, де зробив заяву про визнання своїх попередніх помилок (пріоритетність наукової концепції академіка М.С.Грушевського, дружба з академіком М.Є.Слабченком, вплив школи М.В.Довнар-Запольського)¹⁵. В свої роботи він вимушено додавав партійно-пропагандистські домішки і працював під невблаганним пресом урядової цензури.

Відома дослідниця історії ВУАН, друг і колега вченого, професорка-емігрантка Н.Д.Полонська-Василенко зазначала, що це було «тяжкою життєвою катастрофою для Оглоблина: він втратив всі катедри, деякі його вже видрукувані роботи не вийшли... Наслідком цих репресій на кілька років був загальмований у праці талановитий історик, професор високих шкіл, що мав багато учнів»¹⁶.

Подальший життєвий і науковий шлях О.П.Оглоблина позначений цілою низкою злетів і падінь. Пристосувавшись до влади, у 1932–1934 рр. він директорствував у Київському центральному архіві давніх актів, однак був вигнаний з роботи буцімто за те, що зробив поважну установу притулком для ворогів пролетаріату: М.С.Грушевського, В.О.Романовського, В.В.Дубровського та інших. З цього обвинувачення випливав висновок: «За переведення буржуазно-націоналістичної лінії О.П.Оглоблина з посади директора зняти і з роботи в архіві звільнити»¹⁷. Згодом дослідник влаштувався на роботу до Інституту історії матеріальної культури АН УРСР (1935–1937 рр.), але і звідти був звільнений за якийсь «саботаж»¹⁸.

Останні передвоєнні роки його діяльності пройшли в Інституті історії України АН УРСР, де він — єдиний тоді доктор історичних наук в галузі історії України — посів поважне місце: впродовж кількох років очолював сектор історії капіталізму, підготував цілу плеяду авторитетних у майбутньому дослідників: В.А.Дядиченка, М.І.Марченка, Ф.Є.Лося, К.Г.Гуслисто, Ф.О.Ястребова, С.О.Сенченка та інших.

Водночас він відновив і своє професорство у Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка, накреслив і частково реалізував план відродження і розвитку української історичної науки, по якій пройшлася тоталітарна кривава сокира. Однак цьому плану не судилося втілитись у життя повністю. На заваді стала війна.

Після вступу німецьких військових частин до Києва, вчений з 23 вересня по 29 жовтня 1941 р. очолював Київську міську управу (КМУ). Сам Олександр Петрович не rado торкався цих сторінок своєї біографії¹⁹. Відомо лише, що як перший голова КМУ він піклувався про комунальне господарство міста, дбав про його нормальне функціонування²⁰. У 1942 р. очолював Музей-Архів Переходової доби історії м. Києва, де збирали і фіксували документальні та усні свідчення про «сталінський культурний неп»²¹.

Влітку 1942 р. О.П.Оглоблин очолив Комісію з питань української емблематики, яка мала на меті обґрунтувати доцільність введення в Україні геральдичних атрибутів державності. Ця Комісія, до якої входили історик Н.Д.Полонська-Василенко, археолог П.П.Курінний, літературознавець та архівіст В.В.Міяковський, літературознавці С.М.Драгоманов та О.С.Грузинський, підготувала три праці, одну з яких — «Герб м. Києва» написав власноручно Олександр Петрович²².

У 1943 р., з наступом Червоної Армії, О.П.Оглоблин переїхав до Львова. Тут він відразу включився в роботу історичної секції напівлегального Наукового товариства ім. Шевченка та зорганізованої за ініціативою митрополита А.Шептицького Церковно-археографічної комісії, співпрацював з Українським центральним комітетом.

Влітку 1944 р. історик перебрався до Праги, де викладав в Українському вільному університеті, а після його відродження в Мюнхені наприкінці 1945 р. продовжував там професорувати. У 1951 р. вчений переїхав до США, де заснував і очолив товариства міжнародного значення — Українське геральдичне й генеалогічне товариство (1963) та Українське історичне товариство (1965)²³.

60–70-ті роки позначилися для О.П.Оглоблина новим витком у розбудові історичної науки в еміграції. Довгий час він головував у Науковій раді Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К.Липинського (Філадельфія), а впродовж 1960–1977 рр. працював науковим консультантом для докторантів з історії України в Українському науковому інституті Гарвардського університету. З 1970 р. Олександр Петрович був президентом Української вільної академії наук у США²⁴.

Окремо слід зазначити й те, що він виховав ціле сузір'я відомих вчених (Л.Винар, В.Омельченко), які відіграють помітну роль в науковому українознавстві і сьогодні.

До кінця свого життя науковець жваво і з ностальгічним почуттям цікавився всіма процесами, що відбувалися в Україні, з радістю вітав хвилю

державотворчого оновлення, вірив, що український народ-трудівник здолав всі труднощі і Україна достойно увійде до когорти європейських країн. З цієї вірою він і помер 16 лютого 1992 р. в м. Спрингфілді (США)²⁵.

Еміграційний доробок вченого є великий і різноманітний. Хронологічно він охоплює всі ключові періоди української історії. Плідно О.П.Оглоблин працював і в царині генеалогії. Серед його синтетичних праць особливої цінності набрала «Українська історіографія. 1917–1956 рр.» (англійською мовою), а серед спеціальних робіт треба насамперед відзначити його ґрунтовне дослідження твору української національно-патріотичної думки кінця ХVІІІ століття «Історія Русів».

Як найкращий знавець Мазепинського ренесансу, вчений написав монографію «Гетьман Мазепа і його доба» (1960), де підбив підсумок своїй майже півстолітній праці з цієї проблематики. Значного розголосу набула і його книжка «Люди Старої України» (1959). Великий історично-літературний і громадсько-науковий сенс мають і його спогади про відомих діячів українства А.Шептицького, Д.І.Дорошенка, Б.Д.Крупницького, Н.Д.Полонську-Василенко та інших.

Отже, Олександра Петровича Оглобліна безперечно можна віднести до метрів української історичної науки і вже на часі дати оцінку його персональним стосункам з іншою яскравою постаттю — Михайлом Сергійовичом Грушевським. Останнє є актуальним завданням як для грушевськознавства — цього ще доволі молодого напрямку історичних досліджень — так і для оглобління — галузі, що перебуває лише на зорі свого становлення.

Зараз йде ще тільки етап повернення на Батьківщину спадщини видних представників національної суспільної думки, головне, шляхом перевидання їх наукового доробку. Тоді як процес теоретичного осмислення чи переосмислення їх місця в українській історичній науці тільки починається.

На сьогодні в історіографії існують тільки дві праці, які побіжно фіксують конфлікт Грушевський — Оглоблин на тлі наукової дійсності 20-х років. Йдеться насамперед про дослідження теперішнього голови Українського історичного товариства (УІТ) професора д-ра Любомира Винара «Олександр Петрович Оглоблин. 1899–1992. Біографічна студія», де на основі усних свідчень небіжчика і тих документів, головне, особистого характеру, які зберігаються в архіві УІТ, реконструйовано взаємини М.С.Грушевського і О.П.Оглоблина.

Згідно з цими документами в основі непорозуміння Михайла Сергійовича та Олександра Петровича лежала виплекана і частково реалізована О.П.Оглоблиним у 1926 р. ідея заснування в найбільшому науковому центрі України — Києві науково-дослідної кафедри історії українського господарства, чого не хотів і не міг допустити М.С.Грушевський²⁶. (Мимохідь торкався цього болючого питання і автор даної статті²⁷.) Мати поруч ще одну суміжну установу для шановного академіка ВУАН було

занадто. Отже, в сутності конфлікту лежав переважно організаційний момент. Проте це була тільки вершина айсберга, тоді як нижня його частина глибоко занурилась у минуле.

Таким чином, 1926-й рік став яскравою хронологічною відміткою напружених взаємин М.С.Грушевського і О.П.Оглоблина. А сама історія почалась ще на початку 20-х років, коли Олександр Петрович як декан основного факультету Вищого інституту народної освіти ім. М.П.Драгоманова (ВІНО)²⁸ з'явився в стінах цього поважного педагогічного закладу України. (Нагадаємо, що сам Михайло Грушевський перебував у той час за кордоном.)

Згідно з документами до ВІНО О.П.Оглоблін потрапив на хвилі примусової реорганізації, яка знищила колишній Університет св. Володимира. В інституті він посів ключові посади і як викладач, і як адміністратор-освітнін. Спочатку він читав російською мовою ідеологічно загострені лекторій «Історія класової боротьби на Україні»²⁹, який певний час також реферував професор О.Ю.Гермайзе³⁰, прихильник М.С.Грушевського, а десь із 1922 р., коли українізувався, опанував і важливий курс «Історії України (друга половина XVI — початок XX століття)».

Прологом до конфлікту стали напружені взаємини О.П.Оглоблина з О.Ю.Гермайзе. Останній був дуже помітною постаттю в українській історичній науці 20-х років. Обдарований від природи і надзвичайно працьовитий, учень відомого професора М.В.Довнар-Запольського, під керівництвом якого він написав свою першу наукову працю «Економічний побут західно-руського селянства XVI–XVIII ст.»³¹, Осип Юрійович дотримувався в науці самостійницьких поглядів.

Перехрещений євреї, він був завзятим українофілом, ерудованим і досвідченим викладачем, користувався неабиякою популярністю у київського студентства. Набувши значного політичного, наукового і педагогічного досвіду, а, головне, реноме історика-марксиста та українофіла, що читав лекції рідною мовою, професор Гермайзе суттєво виділявся серед викладацького складу тодішнього ВІНО і цілком заслужено претендував на високі адміністративні посади у вузі. Досить відчутно він впливав і на політико-ідеологічний курс закладу.

Олександр Петрович Оглоблін розумів значення і роль Осипа Юрійовича Гермайзе³², однак не применшував вагомість і своєї фігури. Отже, колізія була запрограмована заздалегідь. Обоє амбітні і талановиті, дуже працездатні, активні провідники нових віянь, вони від самого початку стали колегами-ворогами, які визначали основні напрямки життя історичного циклу основного факультету ВІНО.

Подібним до О.Ю.Гермайзе за масштабом особистості був і брат М.С.Грушевського — Олександр Сергійович, людина непересічна не тільки в академічному, а й у суспільно-політичному житті Наддніпрянщи-

ни революційного зламу 1917–1920-х років. Він вже став об'єктом серйозного зацікавлення дослідників³³, тому немає потреби відтворювати бодай в загальних рисах його творчий шлях. Зазначимо лише, що молодший Грушевський щільно ув'язував свою наукову працю з політичною діяльністю і вважався одним з головних ідеологів УНТ, а у 20-х роках — й Історичних установ ВУАН³⁴.

Суспільствознавець пишався своєю роллю і не відкидав цього навіть під час слідства у 1938 р.³⁵ Його громадські симпатії були доволі виразні. У ВІНО він вважався знаним фахівцем із середньовічної історії України, читав чимало курсів з українознавства³⁶, але в очах більшовицької влади уособлював фігуру «старого буржуазного спеціаліста», з яким за всіх обставин потрібно вести безкомпромісну боротьбу.

Упереджене ставлення до Олександра Грушевського окреслено проступає в політичній характеристиці, даній йому керівництвом ВІНО: «Посередній вчений, нецікавий викладач, шовіністично настроєний. Має вплив серед націоналістично-настроєного студентства»³⁷.

У науковій автобіографії — спогадах О.П.Оглоблина «Мій творчий шлях українського історика», написаній на схилі літ у Лудлові, є досить саркастичні та їдкі замальовки: «А на лекціях Олександра Сергійовича Грушевського з історії Литовської доби бував один-єдиний студент, і то не завжди, бо Грушевський, молодший брат Михайла Сергійовича, читав неймовірно нудно й зовсім невизначно, з очима, закритими не лише двома парами окулярів, але й власними повіками, так що, здавалося, що професор говорить крізь сон»³⁸.

З цього приводу варто навести особисті думки керівників партійного осередку ВІНО відносно самого Олександра Петровича Оглоблина: «Молодий і обдарований викладач, неймовірно працездатний. Історик з марксистським підходом до предмета. Енергійний працівник в галузі реорганізації вищої школи. Радянський викладач»³⁹. Ймовірно, все це відповідало дійсності.

В одній із своїх автобіографій О.П.Оглоблин зазначав, що в той час він очолював цілу низку важливих напрямків у роботі гуманітарного циклу: предметову і бібліотечну комісії, історичний кабінет ім. Лазаревського, різні методологічні осередки, професорував на кафедрі історії України⁴⁰.

Високі адміністративні посади і підтримка партійних органів, які вбачали в ньому радянського працівника, відіграли тоді в житті О.П.Оглоблина досить помітну роль. Суспільствознавець потрібен був радянській владі, хоча сам, мабуть, міг обійтися і без неї. Однак у пориві революційної романтики, і, зазначимо, як того вимагали час і обставини, він відверто проводив політику на впровадження у ВІНО нових курсів марксистського спрямування за рахунок старих лектур.

У цій колотнечі постраждали інтереси О.С.Грушевського і О.Ю.Гермайзе. Джерела фіксують досить суттєве скорочення годин викладання у опонентів О.П.Оглоблина, тоді як загальні й історико-економічні курси з української минувшини самого Олександра Петровича невпинно зростали.

В цих умовах почастишали й відверті сутички між ними, відгомін яких доходив і до керівництва інституту. Так в інформаційному зверненні до О.П.Оглоблина від 4 липня 1924 р. ректор ВІНО і член КП(б)У М.І.Лобода (особистий друг О.П.Оглоблина) доволі категорично виступив проти О.Ю.Гермайзе, назвавши його вчинки проти Олександра Петровича петлюрівською вилазкою⁴¹. Цієї справи торкалися на загальних зборах інституту і, певно, існувала якась ухвала, відгомін котрої залишився в тогочасних документах.

Обстановку також загострювало існування у 1923–1926 рр. вже згаданого Історичного семінару вищого типу (ІСВТ), котрий в умовах відсутності у Києві дослідної кафедри історії України, де зосереджувалося б все наукове життя, фактично став центром підготовки молодих кадрів для високих шкіл і академічних закладів. Більшовицька влада надавала цій справі неабиякого значення, адже йшлося про наступність поколінь і того курсу, який вона репрезентувала. Внаслідок цього семінар мав загальноукраїнський характер. Формально він не вважався аспірантурою, але насправді виконував її функції, бо в його основі лежало положення про науково-дослідні кафедри з відповідним розділом⁴².

До семінару потрапляли переважно студенти 3-го курсу і випускники з відповідними характеристиками і політичною біографією⁴³. Знаменно, що пізніше в анкетах дехто з них, як, наприклад, І.І.Кравченко, зазначав, що ще з 1925 р. вів ідеологічну боротьбу з ворожими марксизму народницько-буржуазними течіями школи академіка М.С.Грушевського⁴⁴. Ми далекі від думки, що Олександр Петрович сам підбирав собі кадри. Не поодинокими були випадки, коли якийсь політком настійливо «рекомендував» суспільствознавцю, як це було з М.Павленком, записати того у слухачі ІСВТ⁴⁵.

Можливо, саме це стало причиною того, що 27 вересня 1924 р. професор О.С.Грушевський, керівник секції давньої і середньовічної української історії семінару, подав заяву про своє звільнення⁴⁶.

Тогочасна українська творча громадськість розглядала семінар О.П.Оглоблина як основну ланку наукової діяльності нової революційної школи, яка базувала свою роботу частково на критиці своїх попередників з метою створення наукової схеми українського історичного процесу XIX — початку XX ст.

Сам Оглоблін, як це він нотував вже в еміграції, коли попереднє життя постало зовсім в іншому світлі, не відкидав схеми українського істо-

ричного розвитку М.С.Грушевського та його попередників, а тільки хотів її поширити на засадах нової методології⁴⁷. Ця ж думка проходила у нього і в історіографічному вступі до курсу лекцій «Історія України», який він розробив в 1929/30 учбовому році⁴⁸.

Не зайвим буде нагадати, що ХІХ — початок ХХ ст. розглядався істориками — марксистами як генеза капіталізму, коли формувались передумови соціалістичної революції, а отже, вважався надзвичайно важливим і актуальним. Ідеологія в СРСР, так само і в УСРР, завжди була не просто пропагандою і агітацією, а й вагомою ділянкою державного будівництва, якій надавалось пріоритетне значення. Оглоблин, як би він того не хотів, був втягнутий в цю круговерть. Це був вплив епохи, який не міг ігнорувати жоден історик.

Проте наукова ситуація в Києві і в цілому в УСРР почала докорінно змінюватись після повернення з-за кордону М.С.Грушевського. Визнаний метр історичної науки відразу ж завзято взявся будувати, а подекуди й відроджувати згаслі острівки творчих студій⁴⁹. Тогочасні архівні матеріали фіксують його дієву участь майже в усіх ділянках академічного процесу. Залучив до цього він і здібних молодих дослідників. Одним з перших до поля його зору потрапив О.П.Оглоблин. 30 жовтня 1924 р. у такому цінному історичному джерелі, як «Щоденник», Оглоблин занотував своє перше побачення з Михайлом Сергійовичем, де, між іншим, відзначив, що співпраця передбачалась, але «навіть чи ми знайдемо спільний ґрунт. Поза всім, Гермайзе й можливо «брат» * не допустять до зближення нашої роботи»⁵⁰.

У цих спогадах історик лише трохи підняв завісу над генезисом сутички з М.С.Грушевським, однак, перебуваючи в еміграції, висловився більш конкретно у розмові з відомим українським вченим Марком Дмитровичем Антоновичем. Виявилось, що попервах М.С.Грушевський прагнув викладати у ВІНО, проте Оглоблин зробив все, щоб цього не сталося. Далі Антонович зауважив: «... і тут Оглоблин відчув свою перевагу і хотів щось за щось обміняти поступками. Не забуваймо, що Оглоблину тоді було 22–23 роки ** — в порівнянні з Михайлом Сергійовичем він був в науці «молокососом», але відчувши «свою силу», хотів якнайбільше вициганити, домогтися від Грушевського. Йшлося, мабуть, в першу чергу про задоволення амбіції, а тут пок.[ійний] Ол. Петр. вмів викаблучуватися»⁵¹.

Цими словами додається суттєвий штрих до взаємин дослідників, та до розуміння особистості О.П.Оглоблина, якому кортіло завжди бути першим серед рівних. Доводиться визнати, що саме він виступив родоначальником конфлікту. Щоправда, їх співпраця від самого початку була приречена.

Адже після перших ейфорійних зустрічей на рідній землі М.С.Грушевський взявся енергійно і не поступливо, проте іноді маскуючися, роз-

* О.С.Грушевський. — *Авт.*

** О.П.Оглоблину тоді було 24 роки. — *Авт.*

будувати на самостійницьких засадах українську історіографію. Так, у Києві була відновлена і 31 березня 1924 р. урочисто відкрита Науково-дослідна кафедра історії України⁵². У зверненні Грушевського з цього приводу до голови Наукового комітету Наркомату освіти УСРР був глухий натяк і на діяльність О.П.Оглоблина, зокрема щодо керівництва молодію генерацією істориків: «В київських вузах є семінарії, які загрожують шкідливими наслідками, а аспірантам по історичних дисциплінах бракує наукового методологічного вишколення»⁵³.

В структурі цього осередку планувалось організувати секцію новітньої (а головне — соціально-економічної) історії України на чолі з «марксистом проф. О.Ю.Гермайзе». Така перспектива викликала у О.П.Оглоблина роздратування і душевну тривогу. Фактично його задум про створення власної історичної школи революційного взірця опинився під загрозою.

Безумовно, Олександр Петрович мав нагоду сердитися, бо ще 11 листопада 1923 р., коли Михайло Сергійович жив мріями про повернення, рішуче ставив перед керівництвом Наркомату освіти УСРР питання про заснування у Києві Науково-дослідної кафедри української історії. Він наполягав на необхідності підготовки молодих кадрів і перетворення Києва на координаційний центр історико-краснавчої роботи в УСРР. Особливо зважав на ту обставину, що в місті зосереджені значні сили українських істориків, а в його ІСВТ здійснюється посиленна підготовка дослідників — економістів. Акцентуючи увагу на цьому, Оглоблін зазначав, що держава вже має початкову форму навчання майбутньої аспірантури і тому своєчасно ставиться питання про створення дослідної кафедри⁵⁴.

20 листопада 1923 р. Президія Наркомату освіти розглянула це питання, а 1 грудня 1923 р. заслухала з цього приводу уповноваженого Наркомату Л.М.Левицького. Чомусь далі справа загальмувалася. Можливо, саме реєміграція М.С.Грушевського стала тому на заваді. Адже вище державно-партійне керівництво зважало на всі деталі повернення відомого дослідника та лідера українства і готувало під нього відповідний науково-дослідний проект, в якому заснування кафедри було чи не на першому місці⁵⁵.

Однак і після появи кафедри М.С.Грушевського Оглоблін цю справу не облишив і продовжував наполегливо добиватися свого. 7 травня 1924 р. на засіданні історичної предметової комісії факультету профосвіти ВІНО у присутності професорів Л.М.Беркута, В.Ю.Данилевича, Б.Г.Курца та інших він рішуче поставив питання про утворення Науково-дослідної кафедри з української історії⁵⁶. Але це тільки ускладнило справу.

Восени 1924 р. О.Ю.Гермайзе став проректором ВІНО і висунув ідею про об'єднання вищих семінарів історії і суспільствознавства, що призвело б до поглинання наукової школи на чолі з О.П.Оглоблиним. Вірогідно, за цим проектом стояв М.С.Грушевський. Збереглася чернетка Олександра Петровича від 8 листопада 1924 р., написана поспіхом олівцем

під красномовною титулатурою «Окрема думка завідуючого історичним семінаром вищого типу з приводу постанови Бюро щодо сполучення семінарів історії та суспільствознавства». В ній зазначалося, що постанова знищить єдиний в Україні подібний семінар, який вже проявив себе як в ідеології, так і в царині наукової праці⁵⁷.

Ця заява справила враження й семінари не об'єднали. Проте Науково-дослідна кафедра історії України на чолі з М.С.Грушевським все ж таки була розміщена у ВІНО.

З боку Грушевського це був точно розрахований хід. Чимало авторитетних викладачів інституту — В.Ю.Данилевич, О.С.Грушевський, О.Ю.Гермайзе та інші — стали штатними співробітниками кафедри. До кафедри прихильно поставився і ректор ВІНО С.М.Семко-Козачук. Це суттєво підірвало позиції О.П.Оглоблина. Щирий його приятель М.З.Левченко свідчив, що на всі запроєктовані посади М.С.Грушевський «...провів або близьких родичів, або людей, ворожих Президії, розігнавши людей цілком достойних (як от Оглоблін, Романовський, Пархоменко, Міяковський та ін.)»⁵⁸. Стало цілком зрозумілим, що самому Оглобліну боротися з Грушевським і його соратниками не під силу.

Вірогідно, з цього часу і почалась його еволюція в бік відвертих опонентів М.С.Грушевського. Це був складний і деякою мірою тривалий процес, але завершився він тим, що О.П.Оглоблін міцно увійшов, з одного боку, до табору Д.І.Багалія — М.Є.Слабченка, а з іншого — до табору А.Ю.Кримського — С.О.Єфремова.

Сьогодні вже добре відомо про напружені персональні стосунки в Академії наук, які часто-густо забарвлювалися і політичним змістом. Використовуючи цю гризоту, компартійні органи вміло втручалися в справи Академії. На офіційному рівні до певного часу замовчувалась боротьба зі школою і концепціями М.С.Грушевського, тоді як на академічному завуальовано робилося все, щоб звузити вплив Михайла Сергійовича у вищій науковій інституції України⁵⁹.

Певно, саме на цій хвилі і потрапили до кафедри М.С.Грушевського аспіранти з комсомольців і партійців, а також колег і учнів О.П.Оглоблина, такі як І.І.Кравченко і В.Я.Камінський⁶⁰. На думку відомої дослідниці історії ВУАН Н.Д.Полонської-Василенко, «це було великим ударом для М.С.Грушевського, який до цього часу сам вибирав своїх співробітників»⁶¹. Згідно з вимогами академічного відділу Виконавчого бюро профспілкових осередків ВІНО, що існували тоді, саме керівник ІСВТ повинен був давати їм рекомендації⁶².

О.П.Оглоблін широко вірив, що робить благородну справу, відкриваючи дорогу своїм послідовникам в науковий світ. 4 лютого 1925 р. він рекомендував факультетській комісії факультету профосвіти ВІНО поклопотатися перед Президією Укрголовнауки затвердити аспірантами на Науково-

дослідній кафедрі історії України у Києві своїх учнів К.Є.Антиповича, Д.Є.Бованенка та І.І.Кравченка як людей, здатних і підготовлених до самостійної наукової праці⁶³, а 12 квітня того ж року провів відповідну процедуру і по кандидатурі В.Я.Камінського, заздалегідь зазначивши, що названий слухач цілком оволодів «марксистським методом» і ладний до академічної роботи⁶⁴. Відповідні відгуки він дав і О.П.Іванському⁶⁵.

Певною мірою прагнув потрапити до кафедри і сам Оглоблин. У жовтні 1925 р. він просив свого вихованця Миколу Захаровича Левченка переговорити з академіком Агатангелом Юхимовичем Кримським задля впливу на керівництво Укрголовнауки, щоб керувати у М.С.Грушевського на засадах автономії своїми учнями. Левченко виконав це і повідомив, що згадане керівництво погодилися з аргументами А.Ю.Кримського «... і, можливо річ, що Грушевському доведеться в скорому часі змінити супроти Вас свою дотеперішню ворожу тактику...»⁶⁶.

Однак сталося навпаки. М.С.Грушевський залишився невблаганим. Шлях до поважного історика О.П.Оглоблину був заказаний. Кость Антипович, один з його найближчих друзів і колег, вважав, що школу треба будувати не під плащиком Грушевського, а без його імені, зокрема там, де виконується марксистська думка⁶⁷.

В одній з чернеток листа, написаного О.П.Оглоблиним до завідуючого Укрголовнауки М.І.Яворського, він досить відверто пояснив, чому не увійшов до кафедри: «Перш за все я мушу підкреслити, що в сучаснім складі київської дослідчої катедри, в сучаснім її напрямку — це торкається не тільки ідеологічного розходження поміж двома головними групами київських істориків — але також і «ворожого» характеру і методів праці акад. Грушевського — мені нема чого там робити. Ось чому я відмовився вести розмови на цю тему...»⁶⁸.

Цілком ясно, що в основі лежав не тільки організаційний момент, але й ідеологічний. Протиборство двох напрямів, з одного боку, націонал — державницько-марксистського, а з іншого історико-соціологічного, ймовірно, й було лейтмотивом до подальшого поглиблення непорозумінь.

Перебуваючи на кафедрі Грушевського, оглоблинці відразу повели себе незалежно і фактично продовжували розробку попередніх соціально-економічних тем. В.Я.Камінський заявив як промоційну працю (щось на зразок сучасної кандидатської дисертації) свою студію «Нариси з історії державної фабрично-заводської промисловості на Україні у XIX ст.»⁶⁹, а І.І.Кравченко — «Аграрна криза на Україні в другій чверті XIX ст.»⁷⁰. Над проблемами історії міста в Україні працював К.Є.Антипович. Д.Є.Бованенко розробляв проблематику капіталістичних тенденцій в сільському господарстві на початку XIX століття⁷¹.

Певно, М.С.Грушевський усвідомлював безперспективність керування ними, бо розумів, що прийшли вони до нього задля іншої, не тільки

наукової, справи, тому й перевірив їх до дійсного члена кафедри П.В.Клименка⁷². Але останній став тільки формальним керівником, тоді як справжнім залишився Оглоблин, який цього і не приховував. В одному з відгуків на Д.Є.Бованенка він відзначив як важливий факт своє керування працею аспіранта в осередку Грушевського⁷³.

До певного часу оглоблинські учні брали участь в засіданнях кафедри, опублікували декілька статей в кафедральних збірниках, виголосили ряд доповідей. К.Є.Антипович проаналізував праці члена-кореспондента ВУАН В.І.Щербини з історії Києва, а І.І.Кравченко розповів про Ямпільський ключ на зламі XVIII–XIX століть⁷⁴. Повідомлення «До історії реформи 1861 року на Поділлі» реферував В.Я.Камінський⁷⁵. Проте скоро ситуація змінилася і учні О.П.Оглоблина, як і очікувалося, повели себе інакше і це додало напруження у взаємини двох істориків.

Особливо показова в цьому роль Василя Яковича Камінського, який під проводом Агітпрому ЦК КП(б)У і ГПУ УСРР очолив на кафедрі боротьбу проти М.С.Грушевського і його школи. Фактично з ідеологічних міркувань він спостерігав за ним, сигналізуючи, що «М.С.Грушевський як голова кафедри не дбає про пролетарізацію кафедри, а навпаки, запонує її правими ворожими пролетарський справі елементами...»⁷⁶.

В іншому посланні В.Я.Камінський уїдливо намалював політичне обличчя кафедралів, вказавши, що «О.С.Грушевський великий дурень і брат великого історика, не меншого ворога пролетаріату, Щербина В.І., дядько якийсь Грушевського, кадетствующий ліберал, Гермайзе О.Ю., фашист, Савченко Ф.Я., особистий секретар Грушевського, колишній голова національного союзу української еміграції в Парижі (дані не перевірені), до речі, Савченко — колишній приятель і колега по інституту бувшого голови Укрнауки Озерського. Через цього Савченка, дуже пронирилого і спритного, і намагається скріплювати розхитаний під собою ґрунт Грушевська К.М. — дочка М.С.Грушевського, достойне насіння свого коріння, у працях своїх взяла на себе почесну роллю фашизму «ревізувати погляди Енгельса...»⁷⁷. Ймовірно, подібна інформація подавалася періодично, впродовж декількох років.

Відчувається за цим вміла рука режисера. В.Я.Камінський покірливо виконував хазяйську волю. У листопаді 1926 р., в часи найвищого наукового прославлення М.С.Грушевського, він разом з К.Є.Антиповичем та І.І.Кравченком організував кампанію неприйняття на кафедру здібного дослідника, але «петлюрівця» І.Д.Мандзюка, якого рекомендував О.Ю.Гермайзе і схвально підтримав М.С.Грушевський⁷⁸. Не дивлячись на велике бажання Михайла Сергійовича самому розв'язати кадрові питання, принаймні щодо молодшої генерації, Укрголовна наука за «рекомендацією» Київського окрвиконкому так і не затвердила кандидатуру І.Д.Мандзюка⁷⁹.

Мабуть, тоді М.С.Грушевському, як компромісний варіант, вдалося провести через бюрократичні загати президії Укрголовнауки рішення, яке регламентувало участь аспірантів в засіданнях кафедр. В ньому красномовно підкреслювалося, що «аспіранти не мають права ухвального голосу в пленарних засіданнях кафедр, на яких рішення приймаються, так про прийняття аспірантів, як і про вибір інших співробітників кафедр»⁸⁰. Звичайно, це розставляло всі крапки над «і», однак в цілому не гарантувало спокійного життя.

Але Грушевський діяв вперто і цілеспрямовано. Щоб якимось тимчасово позбутися в'їдливих прокомуністично настроєних аспірантів, Михайло Сергійович пішов на далекосяжний і добре спланований хід, який він робив у виняткових випадках: фактично добився від Укрголовнауки безвідмовного фінансування відряджень В.Я.Камінського. У такий спосіб клопотався він і про інших оглоблинських співробітників. Водночас він погрожував небажаним аспірантам позбавленням їх стипендій за сумісництво⁸¹, адже вони активно займалися суспільно-політичною та громадською діяльністю і частенько поєднували партійне навантаження з науковою працею.

Як вже зазначалось, «вистава» із засудженням «злочинної діяльності» М.С.Грушевського завжди вміло контролювалася. Зокрема, через декілька років — у 1930 р. — партійні органи заборонили В.Я.Камінському організувати кампанію цькування співробітників Грушевського у зв'язку з процесом «СВУ»⁸². Тут нема чого дивуватися, адже тоді основна боротьба велася з «єфремовщиною».

З перших днів по-обструкціоністськи вів себе на кафедрі Дмитро Євменович Бованенко, який відверто ігнорував будь-яке керівництво ним з боку М.С.Грушевського і досить довго не визначався з науковою темою, що змусило Михайла Сергійовича через півроку офіційно нагадати йому про це і запитати, чи буде він приступати до роботи й «відповідати вимогам, які кафедра ставить аспірантам»⁸³.

Врешті-решт влітку 1926 р. Д.Є.Бованенко перевівся в аспірантуру кафедри марксизму-ленізму при ВУАН на економічний відділ. Повідомляючи про це до Науково-дослідної кафедри історії української культури у Харкові, Оглоблин делікатно замовчав справжні причини такого вчинку свого учня і тільки обмовився, що у Грушевського бракувало відповідної економічної секції⁸⁴.

Тоді як сам його вихованець відверто наголошував, що ще у ВІНО під керівництвом О.П.Оглоблина вів непримиренну боротьбу з націоналістично настроєними студентами та їх керівниками професорами О.Ю.Гермайзе та О.С.Грушевським. Потім Д.Є.Бованенко цю боротьбу продовжував на Науково-дослідній кафедрі історії України, де під час реферування однієї із своїх доповідей виступив проти О.Ю.Гермайзе і О.С.Грушевського. В результаті цього гострого випадку він і залишив кафедру⁸⁵.

Вірогідно, політико-ідеологічна залежність учнів О.П.Оглоблина від влади змусила їх виконувати невдячну роль вивідачів у М.С.Грушевського. Зрештою, не доносити вони не могли, бо не були впевнені, що не донесуть на них. З опублікованих останнім часом документів видно, що ГПУ УСРР уважно відстежувало кожний крок і самого Оглоблина, і його послідовників, зокрема, постійно перлюструвало їх листування.

Завдяки цьому надбанням громадськості вже стало послання О.П.Оглоблина до М.Є.Слабченка, де історик описав своє потаємне враження від ювілею М.С.Грушевського, який за його словами «...яскраво виявив громадську нікчемність і моральну бідність грушев'янців, двозначне становище Грушевського, безпідставність його претензій на гегемонію в українській науці, нарешті, показав, що з владою ювілянт ще не договірився»⁸⁶. Подібні витівки проробляли співробітники ГПУ і з епістолярієм К.Є.Антиповича⁸⁷.

Інформацію про М.С.Грушевського подавали до ГПУ й інші співники О.П.Оглоблина, які працювали поза межами історичних установ ВУАН. Тоді вони вважали це чи не моральним обов'язком. Наприклад, колишній оглоблинський вихованець, а у 1927 р. аспірант харківської Науково-дослідної кафедри історії української культури К.І.Кушнірчук⁸⁸ частенько наїжджав до Києва і був у гушніні академічних подій. Після побачень зі своїми колегами по ІСВТ і особисто з О.П.Оглоблиним він в одному із розгорнутих донесень до ГПУ УСРР навів низку фактів про життєдіяльність кафедри М.С.Грушевського, а у підсумку зауважив, що ці дані «говорят безусловно о существовании под крылом Грушевского враждебной нам организации, может быть пока не особенно активной, но способной выделять в нужный момент «кабинет министров», как делала Академия в прошлом»⁸⁹.

О.П.Оглоблин може не цілком, але усвідомлював роль і завдання своїх учнів у М.С.Грушевського. Однак доволі терпиме ставлення Михайла Сергійовича до них пояснював вже в еміграції так: Грушевський «приймає до своєї катедри цілу групу моїх учнів, аспірантів, але це вже не ради їх самих, як для того, щоб не допустити до утворення в Києві ще одного науково-дослідного осередку, до того ще пов'язаного з конкурентом Катедри Грушевського — Харківським Інститутом ім. Багалія»⁹⁰.

Оглоблин найбільше хотів зберегти, а, по можливості, і примножити діяльність очолюваних ним науково-дослідних закладів. Звичайно, на фоні протистояння Грушевського з тандемом Кримського-Єфремова ця внутрішня інвазія оглоблинців значила небагато, однак додала чимало штрихів до натури Михайла Сергійовича.

Його емоційний стан добре уледів співробітник Грушевського у 20-х роках, а згодом відомий правник Л.О.Окиншевич, котрий відзначив, що «добір аспірантів не цілком залежав від Грушевського. Проти його волі

йому довелося прийняти до аспірантів 3-х учнів * проф. О.Оглоблина. Один із них (Камінський) був членом комуністичної партії, другий (Кравченко) був бувший член компартії і бувший голова Радомисьльської Чека. Присутність таких людей, безумовно, важила на стилі відносин, що набирав формальний характер»⁹¹.

У 1926 р. настав апогей напружених взаємин Грушевського і Оглоблина. Документи, що зберігаються в українських архівах, а також оприлюднені за кордоном, досить детально малюють всю канву тих подій. 4 березня 1926 р. Правління Київського інституту народної освіти (колишнього ВІНО) під головуванням ректора С.М.Семка-Козачука реорганізувало ІСВТ, створивши замість нього семінар з історії української культури на чолі з О.Ю.Гермайзе. О.П.Оглоблину залишили лише керівництво секцією економічної історії України⁹².

Він спробував опротестувати це рішення і звернувся з листом до Укрголовнауки, в якому підкреслив, що ІСВТ — єдиний у Києві осередок марксистського дослідження історії України, котрий утворив певну наукову й ідеологічну традицію. Він просив приєднати свій семінар до будь-якої мережі наукових установ⁹³. Проте в Укрголовнауці не відреагували на лист і високопрофесійний гуманітарій остаточно позбувся головування в ІСВТ.

М.Є.Слабченко порадив йому вжити заходів і не за яких умов не кидати почату справу: «Найбільше неприємно, що доводиться воювати з нікчемностями в роді київського Грушевського Нуля **... В них ні вогню, ні любові до науки, ні здібностей. Є тільки підсиджування, сплітки, доноси. Я знаю, товаришу, Ви зовсім молодий й, оперуючи з фактами, не зовсім легко розбираєтесь в людях. Приглядайтесь до двоногої й самої страшної тварини та образуйте коло себе фронт, фронт впливових людей, для підтримки молодих»⁹⁴.

М.З.Левченко дав раду Олександру Петровичу не втрачати надії і об'єднатися з групою антигермайзівців професора Л.М.Беркута: «Ах, коли б справді поперли Семка з цими його сателітами Мойзесами! Як би це розідило вкрай зіпсоване ним повітря»⁹⁵.

Кость Антипович також закликав Оглоблина, незважаючи на все, будувати свою школу і надалі: «Може це добре, що ви не зв'язалися з Грушевським. Ви не загубили свого імені — українського історика-марксиста... Грушевського марксистом ще не називали і, гадаю, що не назвуть»⁹⁶.

Невдача із семінаром хоча і боляче вразила Оглоблина, все ж посилювала у нього бажання зреалізувати свої наміри. З цього часу його боротьба з М.С.Грушевським вступила в новий етап. І вже невдовзі виникла сутичка з приводу заснування у Києві філії Харківської науково-дослід-

* Насправді 4-х учнів. — *Авт.*

** Йдеться про Олександра Сергійовича Грушевського. — *Авт.*

ної кафедри історії української культури, яка працювала під керівництвом академіка Д.І.Багалія. Це був поважний науковий заклад, який мав відгалуження у багатьох містах України, зокрема, в Одесі. Навколо кафедри гуртувались досить відомі вчені, «...які не могли через глибокі ідейні та персональні протиріччя співробітничати з науковцями школи М.С.Грушевського», — писав О.П.Оглоблин в своїх аналітичних спогадах-роздумах про Д.І.Багалія⁹⁷.

В.Заруба, який дослідив взаємини Д.І.Багалія та М.С.Грушевського, зазначає, що «в лабораторіях Дмитра Івановича творилась нова «марксистська» школа історії як за методикою, так і за методологією»⁹⁸. Вона не мала нічого спільного з пізнішим, нав'язаним із центру марксизмом-ленінізмом. На нашу думку, це був напрямок, який займав в УСРР посереднє становище між осередком офіційного марксизму М.І.Яворського та школою М.С.Грушевського.

10 червня 1926 р. в Одесі відбулась досить знамена подія: під головуванням представника Укрголовнауки Третякова і за дієвою участю професора М.Є.Слабченка О.П.Оглоблин захистив дисертацію на науковий ступінь доктора історії української культури. Він став першим доктором наук з цієї спеціальності. А вже 12 червня за пропозицією академіка Д.І.Багалія Центральна аспірантська комісія Укрголовнауки виділила кафедрі академіка 3 місця з історії. Для оформлення керівництва майбутніми аспірантами секретар кафедри — довірена особа академіка — О.Г.Водолаженко порадила Оглоблину негайно відправити до Харкова всі необхідні документи (рекомендації профкому КІНО, анкети і т.і.)⁹⁹.

Дізнавшись про це, М.С.Грушевський добився у Харкові затримки із затвердженням оглоблинського докторату і домігся усунення Третякова з посади. Дошкулив він і професору М.Є.Слабченку¹⁰⁰. За словами останнього, в хід були пущені плітки про російське походження О.П.Оглоблина і відсутність у нього вищої освіти¹⁰¹. Оцінюючи ситуацію, Слабченко писав Оглоблину: «Вас вони теж не люблять і не за те, що Ви мій друг, а за те, що Ви вчений з божої ласки, а не з рекомендації сильних вченого мира сего»¹⁰².

Між тим О.Ю.Гермайзе затягнув пересилку документів Оглоблина з Києва до Харкова. Це стало відомо І.І.Кравченку, учню О.П.Оглоблина, під час зустрічі із завідувачим Укрголовнауки М.І.Яворським з приводу заснування у Києві філії Харківської кафедри академіка Д.І.Багалія. Кравченко був вкрай здивований, що керівництво КІНО ще й досі не відправило відповідних паперів до Харкова¹⁰³.

З часом документи надійшли, але Оглоблина засмутило те, що серед кандидатів до аспірантів не знайшлося місця для його найближчого друга Д.С.Бованенка¹⁰⁴. 18 жовтня 1926 р. О.П.Оглоблин став дійсним членом кафедри Д.І.Багалія¹⁰⁵, що значно посилило його правовий статус. 20 листопада 1926 р. Президія Укрголовнауки затвердила за ним і керівництво

аспірантами М.З.Левченком, М.З.Грицаєм та П.М.Логвиним¹⁰⁶. О.П.Оглоблін був цілком задоволений цим і призначив на 22 грудня 1926 р. відкриття філії Харківської науково-дослідної кафедри української культури у Києві.

Все це страшенно обурило М.С.Грушевського. Академік розпочав відверту навалу і написав листа до Укрголовнауки про перевідрядження аспірантів до нього. О.Ю.Гермайзе ініціював у КІНО цілу кампанію, щоб схилити учнів Оглобліна до відмови від своїх заяв, погрожуючи їм навіть адміністративними карами. Змінив свою позицію і М.І.Яворський. Розмірковуючи з цього приводу, О.П.Оглоблін резюмував, що «... в умовах київських взаємин, які створилися тут з поверненням акад. Грушевського, і не таке ще трапляється»¹⁰⁷.

22 грудня 1926 р. у Києві у приміщенні ВУАН було відкрито київську філію Харківської кафедри, але того ж дня у Харкові Мала Президія Укрголовнауки за протестом М.С.Грушевського скасувала свої попередні рішення. Дуже промовистий документ з цього питання варто навести повністю:

«Слухали: Заяву Ректора Київського ІНО * про неприпустимість затвердження аспірантами тт. Грицяя, Левченка, Логвина та Бондаря по Харківській кафедрі історії України і утворення філії цієї кафедри під керівництвом дійсного члена кафедри Оглобліна в Києві.

Ухвалили: Одхилити затвердження цих аспірантів при Харківській кафедрі історії України, запропонувати їм звернутись звичайним шляхом до Київської кафедри історії України.

Акад. Д.І.Багалію рекомендувати в майбутньому не організовувати філій кафедри там, де є вже кафедри української історії. Запропонувати через це Харківській кафедрі історії України переглянути питання про участь проф. О.Оглобліна в її роботі в характері дійсного члена»¹⁰⁸.

О.П.Оглоблін знову був глибоко ображений. Своє бачення вирішення цієї ситуації він гранично чітко подав у листі до академіка Д.І.Багалія, де зазначив, що кандидатуру І.В.Бондаря не подавав на аспіранта: «Очевидно, ректор КІНО оперував тут із даними не зовсім точними. Звісно, це дрібниця. Але ж дивним є втручання в цю справу, справу харківської кафедри, — з боку ректора Київського ІНО. Звичайно, «всякому лестно быть отцом дьяконом», але хто дав право ректору провінційного ІНО протестувати проти утворення філії цієї кафедри (харківської) в Києві. Це ж право інших зовсім органів. Тут акад. Грушевський більше право мав протестувати, аніж ректор КІНО»¹⁰⁹.

Вказана постанова звела нанівець всю попередню діяльність Оглобліна. Він, як і раніше, працював, але вдіяти вже нічого не міг. Навіть академік Д.І.Багалій нічим не міг йому допомогти й радив підкоритись

* С.М.Семка-Козачука. — Авт.

вимозі вищої інстанції. Незначною відрадою для вченого стало обрання його дійсним членом Одеської філії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури¹¹⁰, але й ця подія була невдовзі затьмарена остаточним знищенням «грушевцями» семінару вищого типу.

З цього приводу в своєму «Щоденнику» О.П.Оглоблин записав сповнені болю і туги короткі слова: «4.VII.1927. Семко, Гермайзе зробили ще один крок. І добрий крок. Зламано ухвалу Предметової Комісії про доручення мені Курсу давньої історії України... Далі скасовано — зовсім скасовано — мій семінар вищого типу. Цілком зрозуміло. Безпорадний, знесиленний, зацькований я.

І знову тепер, як завсіди, моя надія тільки на Того. Да будет Его воля!»¹¹¹.

Таким чином, Оглоблин зазнав дуже відчутного, може найбільшого удару. Стало цілком зрозуміло, що повернути втрачене ні за яких умов він не зможе. Образа, заподіяна Грушевським і його послідовниками, ще довго не вщухала в душі історика. Але дослідник продовжував боротьбу. За будь-якої нагоди, як міг, він протидівав своїм опонентам.

Деякий реванш він взяв у 1928 р., коли очолив кафедру історії українського народного господарства у КІНГУ і таємно зробив все, щоб відсторонити руками керівництва вузу від учбового процесу викладачів-грушевців О.І.Барановича та О.Ю.Гермайзе. Та заховатися у тінь не вдалося: поповзли чутки про роль Оглоблина у цій справі, які завдали йому аж надмірного хвилювання. Заспокоюючи його, Кость Антипович підсумував: «Певне Осипок * проводить це все...»¹¹².

Інший товариш Оглоблина, колишній ректор ВІНО М.І.Лобода, який перебрався до Москви, теж добре знав про негативне ставлення О.П.Оглоблина до М.С.Грушевського і його оточення. У 1927 р. він іронічно просив Олександра Петровича повідомити йому «...как живут и процветают (ну, конечно, процветают) Гермайзе, Грушевский и прочее «Г»»¹¹³.

Врешті-решт витівки О.П.Оглоблина викликали роздратування і у М.С.Слабченка, який побачив в цьому щось більше, ніж вболівання свого київського колеги за велику справу: «З киянами якось порвалися зв'язки після того, як я відійшов від Оглоблина. Тепер будуть затягуватися мої роботи в виданнях У.А.Н. Але, по совісті, не можу підтримувати зв'язків з людьми, що для мене перестали бути інтересними. Так трапилось з Оглоблиним... В останнє побачення в Києві я переконався, що мені з Ол. Петр. не по дорозі. Київська борня, якщо можна говорити про возню самолюбства, мене не обходить, так само справи Академії. А Оглоблин возиться в тому всьому, ніби то його діло» — писав він до аспіранта М.С.Грушевського Д.О.Кравцова¹¹⁴.

* Мається на увазі О.Ю.Гермайзе. — *Авт.*

Мабуть, Михайло Єлісейович дещо перебільшив у цьому листі, а Олександр Петрович, не відаючи про це, але якоюсь мірою відчуваючи це, не зміг йому пояснити всього. Проте, хоч і заочно, він це зробив майже через 30 років після описуваних подій, коли зазначив:

«Ні Слабченко, ні я не могли ввійти разом з своїми учнями до катедри Грушевського: надто глибокі ідейні й персональні моменти різнили нас з тою катедрою.

Зрештою справа з Одеським осередком Слабченка була легша. Слабченко був старший, відомий вчений. Та й Одеса була поза впливом Грушевського.

...Я був ще надто молодий історик, а Київ — це Київ. Там існувала вже історична катедра Грушевського, який... не міг ніколи погодитися на існування поруч іншого історичного осередку¹¹⁵.

Отже, Оглоблин мріяв відновити свій семінар і продовжити будівництво власної наукової школи. 4 жовтня 1930 р., в часи огульної критики Історичних установ ВУАН, член Президії Укрголовнауки Кіндрат Іванович Кушнірчук настійливо радив Олександру Петровичу остаточно визначитися і виразніше здекларувати свої переконання («... щоб не лишитися, зрештою, справді на почесному місці. Ставай до бою одразу, в моїй особі маєш вірного помічника... з політичних міркувань (закриття кафедри Грушевського) цього зробити ЦК не може; але згодом — рік, через два, це буде зроблено, і я тоді буду з тобою і зорганізуємо семінар, та ще і який семінар! Нам лише по 30 років, яких-небудь!»)¹¹⁶.

Далі його ідеологічний дорадник наполягав написати закритого листа до культпропу ЦК КП(б)У і до Укрголовнауки, де розкрити зміст «грушевівства» та відкрито поставити питання про підготовку кадрів¹¹⁷.

Автору не відомо, чи послухався Оглоблин цих порад, але 28 листопада 1930 р. Кушнірчук знову виступав йому і самовпевнено заявив: «Від Грушевського одбираємо останню зброю «Україну» і на редактора запроєктовано тебе. На січень * це має бути остаточно зреалізовано, ухвала є»¹¹⁸.

І дійсно, відповідна постанова ЦК КП(б)У побачила світ 24 лютого 1931 р. Вона містила вказівку Українському товариству істориків-марксистів організувати «...доклади с критикой исторической продукции ВУАН, в частности, журнала «Украина» и буржуазно-националистических работ М.С.Грушевского»¹¹⁹. Але про Оглоблина там не було жодного слова.

Єдиний після цього здвоєний номер «України», виразно направлений проти М.С.Грушевського та його однодумців, вийшов у 1932 р. за редактуванням партійного функціонера, секретаря II відділу ВУАН П.Д.Шурана¹²⁰ і був зазначений як журнал циклу наук історичних з метою «переозброєння в напрямі до марксо-ленінської науки»¹²¹.

* 1931 р. — Авт.

Є всі підстави вважати О.П.Оглобллина членом завуальованої редколегії, яка методично правила і визначала ідеологічну придатність історичної продукції часопису «Україна». Як свідчить епістолярій на адресу вченого, саме до нього зверталися колеги щодо питань історико-економічної проблематики проєктованих чергових номерів «України»¹²². І справа навіть не в тому, що він це робив (тоді ледве чи робилося по-іншому), а в тому, що це об'єктивно спрямовувалося проти М.С.Грушевського, ще за життя оголошеного класовим ворогом. Як водиться, тоді на осуді Грушевського робилася кар'єра, а іноді й рятувалося життя самих критиків. Цілком зрозуміло, Оглоблін не міг нехтувати обставинами часу, бо він сам творив ту добу, де одночасно балансував між героїчним і трагічним.

У 1933 р. він потрапив до «обійм» комісії під керівництвом Ф.А.Козубовського (члени І.І.Кравченко та Апостол), яка впродовж двох тижнів (17 липня – 2 серпня) обстежувала та інвентаризувала наукове майно установ М.С.Грушевського і II відділу ВУАН. Це була важлива справа, бо йшлося про збереження спадщини великого вченого, хоча і задля використання її з виразною політикою — ідеологічною («класовою») метою. Зазначені особи опечатали архівне і бібліотечне майно Науково-дослідної кафедри історії України, кабінету і бібліотеки М.С.Грушевського (котра нараховувала 7 тисяч назв книжок), решти комісії¹²³.

Цей задокументований факт можна вважати кінцем діяльності Історичних установ ВУАН в УСРР і одночасно початком нового етапу широкомасштабної кампанії нагінок на школу М.С.Грушевського.

Згодом О.П.Оглоблін писав: «...Грушевський залишив велику й страшну для ворогів українства спадщину. Її не можна ні знищити, ні здолати, ні оголосити «нашою». Це «Історія України-Руси» Грушевського, камінь краєугольний української історіографії, справді «найсильніша зброя, яку тільки можна було подати... своєму народові». Це його схема українського історичного процесу. Це його історична ідея — синтез нашої історії й перспектива нашого майбутнього»¹²⁴.

Але занотував це Оглоблін через багато років, коли зовсім по-іншому дивився на своє попереднє життя 20–30-х років. Він вважав, що не слід було тоді загострювати стосунки з М.С.Грушевським і жалкував, що так сталося¹²⁵. У розмові з М.Антоновичем Олександр Петрович якось сказав, що через майже 60 років після тих подій, він би уступив Грушевському, «...а на початку 1920-х рр. Ніколи!»¹²⁶. І в цьому — весь Оглоблін.

Підсумовучи, зазначимо, що, попри все, професор О.П.Оглоблін на все життя зберіг пошану до академіка М.С.Грушевського як до історика і організатора наукового процесу. Їх взаємини на тлі наукової дійсності 20-х років виглядали цілком логічно. Вчені стояли по різний бік греблі великого творчого моря, розділеного ідеологічними чинниками. Вина, очевидно, лежить на обох. Один — поважний і заслужений вчений, до того ж з бага-

тим політичним минулим, а другий — талановитий і динамічний, але занадто молодий дослідник і педагог. Один — продукт творчої епохи, яка відживала, а другий з притаманним молодим романтизмом будував нову еру історичних студій. Ця нова ера зростала і міцніла на критиці старих традицій, однак важливо, що генетичний зв'язок все ж не порвався, що блискуче довів Олександр Петрович Оглоблин вже в еміграції.

Примітки

- ¹ Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин. 1899–1992. Біографічна студія. — Нью-Йорк, Торонто, Київ, Париж, 1994. — С. 12–15.
- ² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3561, оп. 1, спр. 346, арк. 11.
- ³ Зберігся її диплом про закінчення Санкт-Петербурзького училища глухонімих. (Див.: ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 350, арк. 1).
- ⁴ Державний архів м. Києва (далі — ДА м. Києва), ф. 246, оп. 1, спр. 4, арк. 14-зв.
- ⁵ Див.: Оглоблин О. Спогади про Миколу Зерова та Павла Филиповича // Хроніка 2000. Наш край. — К., 1993. — № 1–2. — С. 87–104.
- ⁶ Див.: Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине. — К., 1925. — 270 с.; Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — 232 с. (премія Укрголовнауки за 1926 р.); Оглоблин О.П. Нариси з історії капіталізму на Україні. Вип. 1. — К., 1931. — 174 с.
- ⁷ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957). Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука // Український історик. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен. — 1988. — № 4. — С. 104.
- ⁸ Див.: Заруба В. Історик трагічної долі. (Академік Михайло Єлисейович Слабченко) // Архіви України. — 1992. — № 5/6. — С. 79.
- ⁹ Більш докладно про це див.: Винар Л. Олександр Оглоблин як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби // Укр. історик. — 1989. — № 4. — С. 44–49.
- ¹⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5913, арк. 229-зв.
- ¹¹ Рукописний відділ Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка, ф. 37, спр. 531, арк. 29.
- ¹² Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. (Нарис історії). — К., 1993. — С. 17.
- ¹³ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 303, арк. 1–110.
- ¹⁴ Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУ. ІР.), ф. X, № 3761, арк. 5–5-зв.
- ¹⁵ Там само, № 2992, арк. 6.
- ¹⁶ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. — Париж, Чикаго, 1962. — Т. CLXIII. — С. 25.
- ¹⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1729, арк. 86–91.

- ¹⁸ Там само, ф. 3561, оп. 1, спр. 6, арк. 40.
- ¹⁹ Див.: Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. — С. 3–39.
- ²⁰ Державний архів Київської області, ф. 2356, оп. 4, спр. 6-А, арк. 6; спр. 18-А, арк. 91; оп. 3, спр. 6, арк. 3.
- ²¹ Там само, ф. 2412, оп. 1, спр. 32, арк. 9.
- ²² ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 55, арк. 1–7.
- ²³ Див.: Домбровський О. Олександр Оглоблин і Українське Історичне Товариство // Укр. історик. — 1989. — № 4. — С. 30–37.
- ²⁴ Омельченко В. Проф. д-р Олександр Оглоблин (Життя і діяльність) // Укр. історик. — 1989. — № 4. — С. 40–43.
- ²⁵ Некролог на смерть О.П.Оглоблина // Старожитності. — К., 1992. — № 5. — С. 16.
- ²⁶ Див.: Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин. 1899–1992. Біографічна студія. — С. 26.
- ²⁷ Див.: Верба І.В. О.П.Оглоблин // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1995. — № 5. — С. 92–93.
- ²⁸ З 1926 р. — Київський інститут народної освіти (КІНО).
- ²⁹ ДА м. Києва, ф. Р-346, оп. 1, спр. 11, арк. 12 зв.
- ³⁰ Там само, спр. 22, арк. 11.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1524, арк. 1.
- ³² Див. доволі високу оцінку О.П.Оглоблиним діяльності і наукового доробку О.Ю.Гермайзе: Ohloblyn O. Ukrainian Historiography. 1917–1956 // The annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. New-York, 1957. Vol.V–VI. — P. 314–315.
- ³³ Див.: Пиріг Р. «Рідний брат Михайла Грушевського» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1. — С. 89–93; Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // УІЖ. — 1996. — № 5. — С. 136–138; Рудницький Л. У тіні великого брата — літературознавчі праці Олександра Грушевського (спроба аналізу) // 125 років київської української академічної традиції. — Нью-Йорк, 1993. — С. 319–341.
- ³⁴ У ВУАН професор О.С.Грушевський очолював Постійну комісію для видання історично-географічного словника українських земель, займав посаду заступника голови Історичної секції і частенько кореспонденція на його ім'я йшла за підписом «Академіку О.С.Грушевському» // Див.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 1059, арк. 15 зв.
- ³⁵ Див.: Архівно-слідча справа О.С.Грушевського // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64688.
- ³⁶ ДА м. Києва, ф. Р-346, оп. 1, спр. 21, арк. 9; спр. 34, арк. 19.
- ³⁷ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 259, арк. 18.
- ³⁸ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С. 32–33.

- ³⁹ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 259, арк. 18-зв.
- ⁴⁰ Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 619, арк. 2-3.
- ⁴¹ Там само, ф. 3561, оп. 1, спр. 332, арк. 166.
- ⁴² Там само, спр. 264, арк. 1.
- ⁴³ Там само, спр. 274, арк. 49-50, 60-60-зв., 16-16-зв., 5-7, 82-83-зв., 92-93.
- ⁴⁴ Там само, арк. 93.
- ⁴⁵ Там само, арк. 128.
- ⁴⁶ Там само, спр. 273, арк. 6.
- ⁴⁷ Див.: Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) // Укр. історик. — 1971. — № 1/2. — С. 6; Його ж. Мій творчий шлях ... — С. 27.
- ⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 292, арк. 44-47.
- ⁴⁹ Див.: Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934) // Винар Л. Силуети епох. — Дрогобич, 1992. — С. 127-128.
- ⁵⁰ Оглоблин О. Із щоденника // Укр. історик. — 1991-1992. — № 3/4; 1/2. — С. 343.
- ⁵¹ 3 листа М. Антоновича до І. Верби від 11 лютого 1995 р. м. Монреаль (Канада).
- ⁵² Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності. — К., 1996. — С. 110.
- ⁵³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 236, арк. 96; Старожитності. — 1991. — № 7. — С. 8.
- ⁵⁴ Там само, оп. 3, спр. 411, арк. 441-442-зв.
- ⁵⁵ Потульніцький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919-1924) // УІЖ. — 1992. — № 2. — С. 48-57; Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні // УІЖ. — 1996. — № 5. — С. 60-71.
- ⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 255, арк. 17-зв.
- ⁵⁷ Там само, спр. 78, арк. 78-78-зв.
- ⁵⁸ Див.: Свідчення-спогади М. Левченка // Вісник НАН України. — 1996. — № 3-4. — С. 60. (Публікація Е. Циганкової).
- ⁵⁹ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924-1934). — К., 1993. — С. 39-43.
- ⁶⁰ Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. — К., 1993. — С. 157-159.
- ⁶¹ Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук (нарис історії). — К., 1993. — Ч. 1. — С. 53.
- ⁶² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3784, арк. 3.
- ⁶³ Там само, ф. 3561, оп. 1, спр. 271, арк. 18-зв.
- ⁶⁴ Там само, ф. 166, оп. 12, спр. 3058, арк. 3.
- ⁶⁵ Там само, ф. 5361, оп. 1, спр. 274, арк. 64-64-зв.
- ⁶⁶ Там само, спр. 332, арк. 45054-зв.
- ⁶⁷ Там само, спр. 324, арк. 21-21-зв.
- ⁶⁸ Там само, спр. 339, арк. 113.
- ⁶⁹ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі — НА ІУ), оп. 3, спр. 172, № 7, арк. 6.

- ⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3784, арк. 6.
- ⁷¹ Там само, спр. 646, арк. 5.
- ⁷² Див.: Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві. — К., 1926. — Т. 1. — С. XVII.
- ⁷³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1849, арк. 4.
- ⁷⁴ Студії з історії України... — Т. 1. — С. XVII.
- ⁷⁵ Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. — К., 1928. — С. 33.
- ⁷⁶ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996. — С. 67.
- ⁷⁷ Шаповал Ю. Невідомі документи ГПУ-НКВД про життя і діяльність М.Грушевського у 1924–1934 роках // Укр. історик. — 1996. — № 1/4. — С. 339.
- ⁷⁸ НА ПУ, оп. 3, спр. 172, № 19, арк. 10.
- ⁷⁹ Там само, арк. 34.
- ⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 601, арк. 42.
- ⁸¹ НА ПУ, оп. 3, спр. 172, № 7, арк. 2.
- ⁸² Архівно-слідча справа В.Я.Камінського // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 4795, арк. 27 зв.
- ⁸³ Верба І., Юркова О. Київська історична школа М.С.Грушевського: організаційно-технічні моменти // Укр. історик. — 1996. — № 1/4. — С. 35.
- ⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1849, арк. 4.
- ⁸⁵ Архівно-слідча справа Д.Є.Бованенка // ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 37458, арк. 11.
- ⁸⁶ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський ... — С. 162–163.
- ⁸⁷ Там само. — С. 210.
- ⁸⁸ Див.: Богдашина О.М. Діяльність харківської ... — С. 189.
- ⁸⁹ Шаповал Ю. Невідомі документи ... — С. 335.
- ⁹⁰ Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Укр. історик. — 1996. — № 1/4. — С. 84.
- ⁹¹ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. — Львів, 1995. — С. 34.
- ⁹² ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 254, арк. 5–5-зв.
- ⁹³ Там само, ф. 166, оп. 12, спр. 5447, арк. 2.
- ⁹⁴ Там само, ф. 3561, оп. 3, спр. 7, арк. 10.
- ⁹⁵ Там само, оп. 1, спр. 332, арк. 65 зв.
- ⁹⁶ Там само, спр. 324, арк. 22–22-зв.
- ⁹⁷ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957) (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) // Укр. історик. — 1988. — № 1/4. — С. 103.
- ⁹⁸ Заруба В. Михайло Грушевський і Дмитро Багалій // Березіль. — 1991. — № 9. — С. 142.
- ⁹⁹ Лист О.Г.Водолажченко до професора О.П.Оглоблина від 12 червня 1926 р. // ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 328, арк. 63.

- ¹⁰⁰ Див. уривок з листа М.Є.Слабченка до М.З.Левченка (перебілений рукою О.П.Оглоблина) // Там само, спр. 332, арк. 54-зв.
- ¹⁰¹ Там само, оп. 3, спр. 7, арк. 232-зв.
- ¹⁰² Там само, арк. 239.
- ¹⁰³ Там само, оп. 1, спр. 332, арк. 2-зв.-3.
- ¹⁰⁴ Там само, спр. 335, арк. 145.
- ¹⁰⁵ Лист-подяка професора О.П.Оглоблина до академіка Д.І.Багалія від 3 листопада 1926 р. // НБУ.ІР., ф. 1, № 46034, арк. 1; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 601, арк. 48.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 5, арк. 81; ф. 166, оп. 6, спр. 601, арк. 71-зв.
- ¹⁰⁷ Там само, ф. 3561, оп. 1, спр. 339, арк. 44-45.
- ¹⁰⁸ Там само, спр. 5, арк. 83; ф. 166, оп. 6, спр. 601, арк. 94.
- ¹⁰⁹ Там само, ф. 3561, оп. 1, спр. 339, арк. 42.
- ¹¹⁰ Там само, оп. 3, спр. 7, арк. 159.
- ¹¹¹ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія... — С. 105.
- ¹¹² ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 324, арк. 31-зв.
- ¹¹³ Там само, спр. 332, арк. 136.
- ¹¹⁴ Див. лист М.Є.Слабченка до Д.О.Кравцова від 4 листопада 1928 р. // НБУ.ІР., ф. 262, № 120, арк. 2.
- ¹¹⁵ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія... — С. 103.
- ¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 331, арк. 36.
- ¹¹⁷ Там само, арк. 37-зв.
- ¹¹⁸ Там само, арк. 45.
- ¹¹⁹ НА ПУ, оп. 3, № 207, арк. 71.
- ¹²⁰ Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58467, арк.
- ¹²¹ Див.: Україна. — 1932. — № 1/2. — Редакція.
- ¹²² ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 336, арк. 7.
- ¹²³ НБУ.ІР., ф. X, № 2531, арк. 1-18.
- ¹²⁴ Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. — С. 63.
- ¹²⁵ Див.: Винар Л. Перша зустріч з Михайлом Грушевським. (З щоденника Олександра Оглоблина) // Укр. історик. — 1991. — № 3/4; 1992. — № 1-4. — С. 341.
- ¹²⁶ 3 листа М.Антоновича до І.Верби від 11 лютого 1995 р.